Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://hdl.handle.net/11245/2.19595

File ID	uvapub:19595
Filename	Samenvatting
Version	unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	PhD thesis
Title	Schwarze Orchideen und andere blaue Blumen. Reformsozialismus und literatur in der DDR
Author(s)	Y. Delhey-Dauterstedt
Faculty	FGw: Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA)
Year	2002

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.196183

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content licence (like Creative Commons).

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)
(pagedate: 2014-11-15)

Samenvatting

Uitgaande van de politieke veranderingen in de DDR in de herfst van 1989 wordt in dit proefschrift gekeken naar de bijdrage die de sociaal geëngageerde schrijvers leverden aan de hervorming van het socialisme. Daarbij staan niet de politieke veranderingen zelf centraal, maar de politieke intenties van de schrijvers die zich in deze herfst engageerden. Het gaat vooral om oudere schrijvers die nog vasthielden aan het idee van het socialisme – hoe dat er ook mocht uitzien – en die zich voor de hervorming van het socialisme in de DDR inzetten. Tot deze groep behoren onder anderen Stefan Heym, Volker Braun, Christa Wolf, Christoph Hein en Heiner Müller. Deze schrijvers namen al langer een kritische positie in tegenover de regerende partij, de SED. Desondanks bleef het socialisme voor hen de basis waarop de samenleving gestoeld was. Zij richtten zich in hun kritiek op universele ethische waarden en normen en die was derhalve van meer morele aard. Over socialisme als politiek systeem schreven zij slechts bij uitzondering. Concrete plannen voor de hervorming van de DDR-maatschappij bleven daarom tot de herfst van 1989 schaars in deze literatuur. Echt politiek kunnen hun ambities derhalve ook niet genoemd worden. Dit verschil in houding laat zich goed illustreren door het initiatief van de 'nestor' van de latere oppositiebeweging, Robert Havemann. Hij werd bekend door zijn sociaal-wetenschappelijke publicaties die de DDR-maatschappij kritisch doorlichtten. Om literaire ambities was het hem daarbij – in tegenstelling tot bovengenoemde schrijvers – zeker niet te doen.

Door de politieke situatie in de herfst van 1989 werden de sociaal geëngageerde schrijvers gedwongen hun (kritische) rol te herdefiniëren. Toen de oppositie in de DDR zich in september 1989 sterker politiek ging organiseren, volgden de schrijvers deze ontwikkeling aanvankelijk vanaf de zijlijn. Voor een deel is dat te verklaren uit de publieke rol die zij in de DDR innamen. Dat hangt ook samen met het feit dat bij de nieuwe politieke bewegingen de bekering tot het socialisme geen basis meer was voor de samenleving. Bij burgerbewegingen als *Neues Forum*, *Demokratischer Aufbruch* of *Bürgerbewegung Demokratie Jetzt* stond democratisering duidelijk hoger in het vaandel. Tijdens de omwenteling werd wel duidelijk dat de genoemde schrijvers niet waren voorbereid op een actieve politieke rol in het publieke debat.

Een cruciale gebeurtenis in dit verband is de demonstratie op 4 november 1989 op het Alexanderplein in Berlijn. Een aantal kunstenaars had deze gepland als een manifestatie voor de vrijheid van kunst en pers, maar de demonstratie liep toen uit op een massale protestactie. Vanaf dat moment tot de val van de muur, op 9 november 1989, bestond een politieke situatie waarin de utopie van het socialisme onder de intellectuelen opnieuw en met een brede steun onder de bevolking concreet leek te worden. Dit was de periode dat deze schrijvers een sterkere politieke invloed kregen. Dat leidde weer tot de misvatting dat zij inderdaad een officiële politieke positie in de maatschappij innamen.

Bovendien heerste toen een algemene consensus dat de maatschappelijke vernieuwingen breed bediscussieerd moesten worden. Dat leidde tot een golf aan debatten door alle lagen van de bevolking heen, waarbij de schrijvers een centrale positie innamen. Bekijkt men deze discussies achteraf, dan valt op dat van de sociaal geëngageerde schrijvers vaak werd verwacht dat zij een duidelijk standpunt zouden kunnen formuleren over de toekomst van de DDR. Blijkbaar veronderstelde men dat zij beter dan de politici konden inschatten in welke richting de maatschappij zich diende te ontwikkelen. Dit is op zich al opmerkelijk, omdat het aanknoopt bij een heel oude traditie – de dichter als profeet – en tegelijkertijd de literatuur vastpint op een eenduidige maatschappelijke functie, die niet per se aansluit bij de hedendaagse opvattingen over dit medium.

Wolfgang Emmerich, een van de bekendste Duitse literatuurwetenschappers die zich met DDR-literatuur bezighouden, introduceerde in 1981 in zijn '*Kleine Literaturgeschichte der DDR*' het begrip van de '*reformsozialistische Schriftsteller*' waarmee hij een directe verband

legde tussen de literatuur en de hervorming van het socialisme. Emmerich zag in de literatuur van deze schrijvers de eigenlijke DDR-literatuur. Het was een literatuur waaruit de 'geest van de op hervormingen gerichte hoop en de daarmee verbonden illusies' sprak. Een literatuur 'die zich bewoog tussen kritiekloze bevestiging en radicale oppositie en voortdurend het onmogelijke probeerde te bereiken'. Het onmogelijke – dat was volgens Emmerich een literatuur geschreven in de utopische geest van de Duitse filosoof Ernst Bloch. Bloch maakte een uitgesproken menselijke eigenschap, de hoop, tot de kern van zijn filosofisch gedachtegoed. Uitgaande van het idee dat het socialisme, de socialistische maatschappij, op zichzelf al de concreet ervaren utopie 'belichaamt' is het volgens Bloch belangrijk dat de mens de hoop ziet als een eigenschap, die hem in staat stelt op dat, wat hij zich als zijn mogelijkheden kon voorstellen, als zijn toekomstig bestaan te anticiperen. In zekere zin ligt hier een raakvlak met literaire utopieën, alleen gaat daar de anticiperende kracht niet uit van een menselijke eigenschap, maar komt voort uit het fictieve karakter van het medium. Met zijn omschrijving van deze literatuur – de slingerbeweging tussen politieke en literaire intenties - wees Emmerich al op deze problematiek, maar zag geen reden om het dilemma op te helderen. Hij wees alleen op de spanning die het concept oproept. Deze literatuur claimde in toenemende mate haar autonomie als artistiek medium en eiste tegelijkertijd een hoge maatschappelijke relevantie op. De idealistische kern van dit concept – de realiteit meten aan het ideaal – bleef onbenoemd, evenals de traditie waaraan het refereert. Hij werd hooguit als randverschijnsel waargenomen dat overbodig leek met het toekomstperspectief dat de DDR bood. Het onderliggende conflict – dat deze schrijvers dachten de genoemde traditie buiten beschouwing te kunnen laten – wordt in dit proefschrift behandeld.

De vraag die vooropstond bij het onderzoek, is hoe deze schrijvers dachten het socialistische systeem in de DDR te kunnen hervormen en welke ideeën daaromtrent te vinden zijn in hun literair werk. Deze vraag is voor een deel ingegeven door de sterk sociaal-politieke positie die sommige schrijvers, vooral Christa Wolf, Volker Braun en Stefan Heym, innamen tijdens de 'Wende'. Verder was het literair ideaal, dat zij verbonden aan deze intentie, bepalend voor de onderzoeksvraag. De literatuur wordt in dit perspectief als een anticiperend medium gezien dat vooruitloopt op de werkelijkheid. Op deze manier kan zij ook invloed uitoefenen op de maatschappelijke ontwikkeling. De vraag is echter of literatuur bewust hiervoor gebruikt kan worden. Om deze problematiek gaat het tenslotte ook bij de vraag naar de autonomie van de kunst.

Omdat de genoemde '*reformsozialistische*' schrijvers vasthielden aan een perspectief op literatuur waarin de literaire, de voorgestelde, werkelijkheid werd beschouwd als op het heden anticiperende deel vervaagden de sociale en maatschappelijke referentiekaders. Een gevolg hiervan was dat deze literatuur zich in haar kritiek op de maatschappij toelegde op universele problemen van de menselijke beschaving. Daarnaast schreef men de in haar uitgebeelde werkelijkheid ten opzichte van de maatschappelijke vooruitgang een relevantie toe die in geen verhouding staat tot de mogelijkheden van dit medium. De daaruit voortkomende spanning hangt samen met de idealistische kern van deze traditie en wordt in dit proefschrift geanalyseerd.

In het eerste hoofdstuk wordt, aan de hand van een exemplarische studie, de verwarring over literaire en politieke intenties geanalyseerd die in 1989 de publieke discussies beheerste. Om de probleemstelling duidelijk te kunnen afbakenen is hier, net als in de overige hoofdstukken, gekozen voor een benadering aan de hand van exemplarische studies. In de tijd van de '*Wende*' werden talloze bundels gepubliceerd waarin vooraanstaande persoonlijkheden met de meest uiteenlopende professies uit zowel Oost- als uit West-Duitsland hun visie gaven op de DDR, de verhouding met de Bondsrepubliek en de mogelijke toekomst van beide Duitslanden. Één van die titels is de essaybundel '*Die Geschichte ist offen*'(1990) die werd uitgegeven door de latere SPD-politicus en minister voor cultuur, Michael Naumann. Onder de centrale

vraag 'Brauchen wir eine andere Republik?' nodigde Naumann schrijvers uit de voormalige DDR uit om alternatieve concepten voor de DDR te ontwikkelen. De impliciete intentie van zijn vraag wijst op een verschuiving in de politieke betekenis van de Oost-Duitse literatuur. Dit maakt de bundel uitermate interessant voor de geschetste problematiek. Het resultaat van de hier verzamelde meningen is al even fascinerend omdat het duidelijk maakt hoe vaag het idee was dat deze schrijvers tijdens de 'Wende' in 1989/1990 koesterden over het nieuwe, humane socialisme. Het spectrum is dermate breed dat het begrip nauwelijks concreet te vatten is. Bovendien wordt duidelijk dat de meeste schrijvers juist géén politieke maar artistieke intenties volgden. Frappant blijft alleen dat een groot deel van hen vasthielden aan een zelfstandige DDR, uit een gevoel voor historische noodzaak dat voortkwam uit het nationaalsocialistisch verleden en de Tweede Wereldoorlog. Voor hen was de DDR zelfs op dit tijdstip nog het enige alternatief voor de 'foute' Duitse geschiedenis. Opmerkelijk genoeg gaan zij daarbij voornamelijk uit van de idealen die aan het begin van de cultuurpolitiek de latere DDR beïnvloedden.

In deel twee van het eerste hoofdstuk wordt deze oriëntatie geanalyseerd op de uitgangsidealen van de DDR en geplaatst in een bredere cultuurhistorische context. Hierbij is het perspectief in eerste instantie gericht op de naoorlogse communistische cultuurpolitiek, zoals gepresenteerd door Johannes R. Becher, de belangrijkste Oost-Duitse cultuurpoliticus uit deze tijd. Opvallend genoeg is in zijn cultuurconcept de boven geschetste opvatting over literatuur – de spanning tussen ideaal en werkelijkheid – duidelijk aanwezig. Dit is des te opmerkelijker aangezien Becher veel invloed uitoefende op de politieke koers van de KPD respectievelijk de SED in zaken cultuur en literatuur. Dat Becher desondanks met zijn opvattingen geen uitzonderlijke positie inneemt binnen de Duitse socialistische literatuurtraditie, wordt aangetoond in een vergelijking met twee historisch telkens in een geheel ander kader staande opvattingen. Deze vergelijking heeft tot doel enerzijds een rode draad aan te geven binnen de Duitse socialistische literatuurtraditie en anderzijds de centrale problematiek te plaatsen in haar oorsprong, in de Duitse idealistische traditie. Ook in dit gedeelte van het proefschrift is gekozen voor een exemplarische benadering. Naast de voor de naoorlogse tijd relevante voordrachten en essays van Johannes R. Becher wordt een rede van de communistische politica Clara Zetkin uit het jaar 1911 besproken en een essay van de Oost-Duitse literatuurwetenschapper Manfred Naumann uit 1975.

De bijdrage van Clara Zetkin geldt als een van de eerste pogingen van een Duitse communist om de maatschappelijke functie van de kunst uit marxistisch perspectief te bepalen. Daarbij komt haar denkkader voort uit het Duitse idealisme in de 19e eeuw. De vergelijking met de positie van Johannes R. Becher maakt duidelijk hoe sterk ook hij nog in deze traditie staat. De studie van Manfred Naumann, als discussiestuk voor het '*Zentralinstitut für Literatur*' in Berlijn geschreven, rekent daarentegen schijnbaar af met deze traditie. Tegelijkertijd bevestigt hij echter de actualiteit van het onderliggende probleem – de spanning tussen ideaal en werkelijkheid – voor het Oost-Duitse literaire debat. De positie van Naumann laat eveneens zien dat de kritische schrijvers in hun opzet en ondanks de referentie aan de filosofie van de dissident Bloch eigenlijk niet zo erg ver afstonden van de officieel gepropageerde benadering van de literatuur en haar functie. In principe gaat het dan meer om complementaire elementen van een cultuurpolitiek concept dat, zo luidt mijn these, aan het begin van de DDR werd vastgelegd door onder anderen Johannes R. Becher. De verdere vergelijking met Zetkin roept de vraag op in welke culturele traditie Becher zelf staat.

Literatuur wordt bij Becher een politiek vervangende maar daarom niet minder maatschappelijke rol toegekend. Zijn concept voor de wederopbouw van de Duitse cultuur in het naoorlogse Duitsland laat heel duidelijk zien hoe hij alle staatspolitieke onderwerpen herformuleert als algemene vragen over de ontwikkeling van de mens en de civilisatie. Ofschoon hij als een van de meest vooraanstaande communistische politici bij de opbouw van de DDR actief betrokken

was, staat in zijn teksten een geheel andere wereld centraal, waarin de antropologische vraag naar de ontwikkeling van de mens eigenlijk het doorslaggevend criterium voor zijn redenering is. Dat politieke kwesties in zijn perspectief slechts terloops worden behandeld, hangt samen met het daarmee verbonden (socialistische) democratiemodel waarin de staat uiteindelijk slechts een middel is om het doel van de communistische samenleving te bereiken. Eenmaal op dit punt gearriveerd zou elke vorm van staatsstructuur overbodig zijn. Maar juist omdat het humanisme in dit concept zo centraal staat, kreeg de literatuur een belangrijke rol toegewezen omdat zij het best zou kunnen verwoorden wat de mens beweegt. In deze gedachte ligt echter de problematiek van de politisering van deze literatuur besloten. Zij staat als het ware voor de morele verplichting de samenleving te vermenselijken.
Terwijl de op DDR-literatuur geconcentreerde literatuurwetenschap er vaak vanuit ging dat deze rol voortkwam uit het engagement, waarmee kritische auteurs naar vooruitgang streefden, wordt in dit proefschrift gesteld dat de DDR-literatuur van begin af belast was met deze functie. Het probleem hangt samen met de beoordeling van de politieke functie van deze literatuur. Tegelijkertijd – en daarom is dit punt zo belangrijk voor de hier behandelde problematiek – moet men zich ervan bewust zijn dat literatuur, als tekst, niet per se politiek is. Literatuur kan deze maatschappelijke functie vervullen maar dat hoeft niet. Uiteindelijk is dat een kwestie van interpretatie, dus van reflectie op de literatuur maar niet van de literatuur zelf.
Het literaire medium onttrekt zich aan eenduidige interpretaties, waardoor – uiteindelijk – de literaire tekst ook niet eenduidig politiek geïnterpreteerd kan worden. Om dit verschil helder te krijgen wordt in het tweede hoofdstuk aan de hand van twee voorbeelden naar karakteristieke kenmerken van deze literatuur gekeken. Voor de analyse is het werk van Christa Wolf en Wolfgang Hilbig gekozen omdat zij worden beschouwd als twee uitersten binnen de Oost-Duitse literatuur. Hierbij is een keuze gemaakt uit hun literaire teksten die aansluit bij het uitgangspunt van dit onderzoek en daarom geconcentreerd is op de jaren tachtig en negentig van de 20e eeuw.
Ook in dit gedeelte staat ten eerste de verhouding van ideaal en werkelijkheid centraal waarbij bovendien speciale aandacht wordt besteed aan de specifieke werkelijkheid die in literaire teksten wordt gecreëerd. Ten tweede – en daarom de vergelijking tussen deze twee schrijvers – wordt de vraag bestudeerd of er in de literatuur überhaupt zoiets bestaat als een '*reformsozialistische*' positie. De literaire analyse maakt duidelijk dat er eerder sprake is van een universeel-humanistische houding. Dat ondersteunt de these dat de cultuurpolitieke invloed in de beginjaren van de DDR van blijvende invloed was op de literatuur in dit land.
Bovendien laat de vergelijking tussen het werk van Christa Wolf en van Wolfgang Hilbig zien dat de twee schrijvers geenszins onoverbrugbare overtuigingen vertegenwoordigen. Daardoor wordt echter de stelling dat Christa Wolf tot de '*reformsozialistische*' auteurs zou behoren vanuit literatuurwetenschappelijk perspectief ondermijnd. In haar literaire teksten zijn geen aanwijzingen te vinden die deze bewering steunen. Daarmee is echter nog niets gezegd over de literaire waarde. Het gaat er alleen om de quasi-politieke intentie die deze literatuur zou hebben te onderzoeken op haar verschillende betekenissen.
In het derde hoofdstuk wordt vanuit een historisch perspectief aangetoond dat '*Reformsozialismus*' en literatuur niet zonder meer met elkaar verbonden kunnen worden. Hier wordt duidelijk dat het door Wolfgang Emmerich geïntroduceerde begrip van de '*reformsozialistische Schriftsteller*' niet aansluit bij de eigenlijke (politieke) traditie van de '*Reformsozialismus*'. Mijns inziens zet Emmerich het politieke discours over in de literatuur, waardoor hem de oorspronkelijke politieke lading – uiteindelijk – wordt ontnomen.
Om deze these te steunen wordt in het derde hoofdstuk de historische ontwikkeling van het Duitse revisionisme beschreven, dat verbonden is met het idee van het '*Reformsozialismus*'. De geschiedenis van het '*Reformsozialismus*' in Duitsland begint aan het einde van de 19e eeuw in de '*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*' onder Eduard Bernstein en brengt in

de loop van de 20e eeuw twee hoofdstromingen voort die op elkaar volgen. In dit hoofdstuk wordt eerst de ontwikkeling geschetst in de eerste helft van de 20e eeuw, die bepaald wordt door de ideologische gevechten tussen sociaal-democraten en communisten. Daarna gaat deze verhandeling sterker in op de DDR en de tweede stroming binnen het revisionisme, dat na de oprichting van de socialistische naties in Midden- en Oost-Europa ontstond. Zoekt men hier naar aanknopingspunten in de geschiedenis van de DDR dan blijkt dat de laatste poging tot politieke hervorming, die het doel had een betere socialistische maatschappij op te richten, in de DDR reeds plaatsvond in de jaren vijftig van de 20e eeuw. In die tijd valt de opstand van de arbeiders op 17 juni 1953 en de door Wolfgang Harich in 1956 geïnitieerde '*Plattform für einen besonderen deutschen Weg zum Sozialismus*'. De politieke leiding van regeringspartij SED slaagde er toen echter in dit oppositioneel potentieel om te buigen in cultuurpolitieke richting. Deze verschuiving was naar mijn idee bepalend voor de verdere ontwikkeling van het publieke in eerste instantie als politieke discussie geïnitieerde debat in de DDR. Vanaf dat moment werden publieke debatten hoofdzakelijk over culturele onderwerpen gevoerd. Omdat tegenstrijdige meningen eigenlijk alleen nog maar daar openlijk ter discussie kwamen werd met deze verschuiving in toenemende mate een politiek spanningsveld opgebouwd in de culturele sector. Dat versterkt het idee dat het de kunst en de literatuur zijn die de richting van de maatschappelijke vooruitgang bepalen. Desondanks is het verkeerd – en dat is de centrale these van het boek – aan te nemen dat de politieke functie inherent is aan de literatuur. 'Reformsozialismus' en literatuur laten zich hooguit in hun maatschappelijke betekenis op een noemer brengen, inhoudelijk is er echter geen verband aan te tonen.

Met betrekking tot de hier gebruikte methodiek werd al gezegd dat de analyse voor een groot deel aan de hand van exemplarische studies is uitgevoerd. Deze methode was het meest doeltreffend bij het schetsen van de onderliggende complexiteit van de thematiek. Bovendien biedt exemplarische analyse van enkele teksten de mogelijkheid het socio-historisch perspectief te doorbreken dat domineert in de Duitse literatuurwetenschap, die zich met DDR-literatuur bezighoudt. Het ging er niet om elke tekst in zijn socio-historische context te plaatsen, maar om de continuïteit te laten zien in de ideeëngeschiedenis van deze literatuur. In zekere zin is deze methode geïnspireerd door het *New Historicism*, al was het ook alleen maar in de zin dat de tekst als onafhankelijk corpus begrepen en geanalyseerd moet worden zonder dat hij daarom niet ook in andere maatschappelijke kader te plaatsen valt. Met deze methode kan volgens mij de al te nauwe binding van de literatuur aan het historisch proces doorbroken worden, waardoor de op DDR-literatuur gerichte literatuurwetenschap decennialang werd bepaald. Deze analyse vormt een poging de onderzochte literatuur in een breder wetenschappelijk perspectief te plaatsen. Daardoor wordt zij niet als puur historisch probleem en biedt bovendien aanknopingspunten voor actuele wetenschappelijke analyses.